

Des de les imatges de la família a les arrels de les relacions familiars: el règim de la violència en la parella

Vittorio Cigoli

En aquest article s'explica, breument, què són els sistemes alternatius i augmentatius de comunicació, es comenten els de major ús al nostre país i es presenta un sistema gràfic d'aparició recent, el sistema Sofia, que podria ser utilitzat com a tal perquè es tracta d'un sistema gràfic obert, amb possibilitats d'estructurar i generar llenguatge. Però, per a això, caldria ensenyar-lo a usuaris reals i investigar-ne les possibilitats.

La meua intervenció tractarà qüestions crucials per a aquells que treballem en les relacions familiars.

La primera fa referència al sentit dels canvis que al llarg dels segles ha viscut la família. Per contestar la pregunta faré servir algunes imatges de quadres de pintors famosos. La pintura, com a expressió artística situada en el seu temps, ens pot ajudar a entendre les mutacions relacionals i el sentit que les relaciona.

La segona qüestió té a veure amb la pregunta si hi ha alguna cosa que no varia amb els canvis, tot i que siguin profunds, que pertanyen a la relació familiar. Per contestar la pregunta empraré un model epistemològic de forma triangular que anomenem relacional-simbòlic.

La tercera qüestió és de caràcter purament clínic, que cal considerar aquí com a activitat de tractament psicològic. En particular faré algunes consideracions en clau familiar relatives a la violència en la parella.

Comencem, doncs, amb el tema dels canvis relacionats amb la relació familiar. El primer quadre que els presentaré és *Adoració dels pastors*, del pintor d'origen holandès Gherardo delle Notti (1622). Crec que és impossible comprendre el model de família de la cultura occidental si no es té en compte la forta sacralitat de la relació familiar en l'època romana (juntament amb la legislació, la pintura mural de Pompeia ens ho fa recordar), així com la del cristianisme. Totes les cultures tenen en la seva mitologia naixements meravellosos i divinitats de referència familiar; però solament el cristianisme fa sagrada la família humana.

Aquest tema, present en l'escultura i en els mosaics dels segles quart i cinquè, aflora en la pintura des del segle catorze fins al disset. Com poden veure, la llum emana del nen Jesús, i s'irradia al voltant i suscita meravella, estupor, fervor, temor. També poden observar com un pastor assenyalava Maria, la mare de Déu, que intercanvia la mirada amb el nen Jesús.

Sant Josep sempre està una passa per darrere de la mare i del nen. De vegades apareix meditant, atès que s'ha d'interrogar sobre l'inaudit esdeveniment; i és la noció de la Sagrada Escripura la que el pot ajudar a acceptar el misteri.

Mentrestant, fixem-nos en la centralitat de la mirada entre mare i fill, així com el fet que la llum prové del nen diví. Hem de tenir en compte la veneració del nen Jesús, molt viva a la Florència dels segles XIV i XV.

Fixem-nos ara en el quadre del pintor flamenc-holandès Maarten van Heemskerck *Patrici de Haarlem amb família* (1530). Es tracta d'un dels primers quadres de família. Però, on és la centralitat? A primera vista es podria dir que és en els nens alegres i joiosos del centre de l'escena, però, si mirem més detingudament, podrem notar com allò sagrat ja s'ha desplaçat de la Sagrada Família a la família burgesa.

El pare, vestit de patrici, té un got de vi a la mà i mira directament cap a l'espectador, perquè és a ell a qui cal tornar la mirada i és amb ell amb qui s'ha de dialogar.

A la dreta destaca un curiós nen nu amb tirabuixons daurats que té a la mà els grans de raïm (mirin la diferència entre els dos nens al centre i aquest nen nu), que és al braç d'una dona d'aspecte modest i de mirada humil. No els recorda un nen Jesús als braços de la Mare de Déu? Per acabar, fixin-se en la taula: és una vertadera naturalesa

morta, però simbolitza, com tot el quadre, el sacrifici; és a dir, Crist i el Sant Sopar.

Podria parlar-los sense parar d'aquest sorprenent quadre, però la meua intenció és fer-los adonar que aquí el pare és qui domina -com ho eren el *pater familias* i el *dominus* en la família romana-, mentre que la parella mare-fill, malgrat que és sagrada, està relegada al marge.

Recordo que, un segle abans, Leon Battista Alberti havia escrit *Els llibres de família*, en què l'ideal és una família nombrosa dirigida pel pare que ha de conservar intacte el patrimoni. Al cap i a la fi, cal tenir un hereu únic que mantingui les seves obligacions amb els altres familiars.

Així mateix és en el mateix segle del quadre que acabo de presentar-los quan es difon a Europa la passió del llinatge. Aquest llinatge se centra no solament tenir casa i possessions (herència) i garantir-les durant els segles següents, sinó, sobretot, en la recerca i la construcció de la genealogia familiar en què es troba un avantpassat famós.

En resum, l'ànima de la família és masculina, i la dona és tan marginal que pot ésser oblidada.

D'aquesta manera, l'al·lusió a la centralitat mare-nen (Maria i nen Jesús) deixa pas a la centralitat del pare, una centralitat típica de la cultura romana. Així doncs, la centralitat mare-nen no s'esdevindrà fins als segles següents.

Ara els convido a contemplar *Grup familiar en un paisatge*, de Frans Hals (1645-1948). Hals és un pintor d'escenes de vida quotidiana famós pels retrats de grup. En aquest quadre el grup és la família, i al centre, col·locada a l'esquerra per deixar espai al paisatge, hi ha els cònjuges. Marit i muller s'intercanvien la mirada i es mouen plegats amb un pas de dansa.

Vet aquí la complicitat de la parella! No és casual que Edouard Manet, el famós pintor impressionista, es referirà a Frans Hals justament per la seva capacitat de captar el moment i fer així una instantània fotogràfica.

La centralitat de la parella és un tema molt clar també en Pieter Paul Rubens. La mirada recíproca i el sentiment adquireixen, d'aquesta manera, valor, en perjudici, però, de la llei del pare.

Encara que el concepte d'“intimitat de parella” no apareix com a veu al diccionari fins a la meitat del segle dinou, sí que hi surten els seus pròdoms: la mirada enamorada i la complicitat de la parella.

Quatre paraules a propòsit de l'amor conjugal. Cal recordar que es caracteritzava pel respecte, l'ajuda recíproca i la tendra amistat. Aquests valors ja són presents en Homer i, en concret, en la cultura romana, i els recollirà el cristianisme a través del principi de la *charis*.

En efecte, sant Pau afirma que qui estima la seva muller s'estima a si mateix i que l'amor envers els familiars sobrepassa les seves debilitats. La passió i la complicitat de parella, contràriament, són molt temuts perquè poden pertorbar l'ordre familiar.

A continuació veurem un quadre molt conegut d'Edgar Degas *La família Belleli* (1859). Es tracta, com es pot veure, d'un gran retrat. La crítica d'art evidencia la composició pròpia del Renaixement (vegin la mare a l'esquerra) i l'expressivitat moderna (vegin com el pare gira l'esquena, aparta la mirada dels papers de la taula i la dirigeix cap a la filla al centre).

Certament Degas coneixia bé aquesta família de parents napolitans i el seu conflicte conjugal. Intentin pensar en termes de divorci si la família sembla que està unida. Si segueixen el joc de les mirades, s'adonaran que no es troben entre elles. A més, mentre la primera filla és partidària de la mare i mira directament a l'observador, la filla més petita sembla *perplexa* i li costa mantenir equilibri (apareix amb una sola cama).

Al llarg del segle vint, la pintura sobre la família servirà sobretot per expressar els sentiments del mateix pintor, és a dir de cada individu. N'és el cas, per exemple, de *Pi sobre el mar*, de Carlo Carrà (1921), d'estructura a la manera de Giotto, en què la família està representada a través de la casa, amb el mateix llençol sense eixugar i el pi amb el tronc tallat. La desolació i l'angoixa que el quadre expressa són degudes a la mort del fill del pintor (el tronc tallat).

Podria mostrar nombrosos exemples a propòsit de la imposició del sentiment individual mitjançant la representació de la família a partir de Pablo Picasso, però vull evidenciar la contratendència representada per Frida Kahlo.

Frida, tenint en compte que el subjecte que coneix millor és ella mateixa i els seus dolors; té molt en compte el “contacte amb la identitat”; és a dir a les arrels familiars. Cal tenir present que té sang espanyola, índia, alemanya, hongaresa i jueva. Però, com pot acollir tantes “ànimes” juntes? Respon al desafiament justament conreant les arrels.

El quadre que els presento és *L'arbre familiar* (Family tree) (1936). Com es pot observar a la “casa blava” de Coyoacán, on Frida es representa a ella mateixa de nena, hi ha exactament “l'arbre de la descendència”. A Frida li agrada dibuixar-se amb celles espesses, per tal de subratllar les seves arrels mestisses, i amb el vestit mexicà i les faldilles fastuoses de les dones de Tehuantepec. Les seves referències pictòriques són també l'art precolombí, l'art popular i els exvots.

Per acabar, vet aquí Fernando Botero, que es basa en el Renaixement italià i que és el mestre de la hipèrbole i, sobretot, de la ironia. *L'Escena de família* (1969), que els presento a continuació, revela la realitat familiar d'avui. El pare és la “mare”, mentre que la mare està dreta, dominant; el nen s'ha de protegir als braços, mentre que la nena, tot i que és petita, ja és autònoma. Finalment, fixin-se en la presència del gat. Ja no és el gos fidel, sinó el gat, que fa el que li dóna la gana, qui passa a ser el símbol de la família.

Sociologia i història de la família

Ara parlarem de la literatura sociològica i històrica que tracta la família. Aquesta literatura evidencia com la varietat de formes organitzatives familiars no són totalment una prerrogativa de l'època actual. Avui dia, per exemple, parlem de famílies matrifocals, és a dir, amb la preeminència de l'eix femení; de família multigeneracional adulta, en què hi ha presents fins a quatre generacions; de famílies monoparentals, i de famílies reconstituïdes després d'un divorci. A més a més, no està suficientment clara la centralitat de la relació de parella, com si estigués en l'origen de la vida psíquica -en aquesta trampa ha caigut també la psicologia-, que contràriament remunta a les generacions i a la centralitat de la relació mare-nen. De fet, una teoria com ara la de l'aferrament (attachment theory) hauria pogut sorgir i imposar-se en una altra cultura?

No cal dir que assistim a una inversió generacional a causa del fet que és el naixement del fill el que constitueix la família i no al contrari. En efecte, moltes parelles formen una família després del naixement del

fill, cosa que preocuparia Sigmund Freud. Aquest es va encarregar del nen edípic i de la lluita entre pare i fill, i no podia conèixer el nen narcisista, aquell que ha de ser sempre al centre de l'atenció i de la mirada dels altres.

Hi ha, a més, un altre problema: la literatura nord-americana, especialment, i l'europea, que per tal de conquerir visibilitat ven fàcilment l'ànima-, elegeix els canvis d'organització familiar com a fruit de l'evolució. El divorci i la seva increïble expansió també serien el fruit de l'evolució de la família.

El model relacional-simbòlic

Proposaré una altra clau de lectura pròpiament psicològica a través de la presentació del model relacional-simbòlic. He posat en marxa aquest model amb Eugenia Scabini, directora del Centre d'Estudis i Investigacions sobre la Família de la Universitat Catòlica de Milà.

L'originalitat del model rau en el fet que intentem definir els principis organitzadors de la relació familiar anant més enllà dels rols i de les diferències culturals. No hi ha cap dubte que aquestes diferències existeixen i que els diversos "relativismes" hi són, preparats per recordar-nos-ho, però el desafiament que hem volgut recollir és el de respondre a la pregunta si hi ha una no-variant, un nucli constant que pertanyi al caràcter de la mateixa relació familiar, és a dir, la seva ontologia. Deixo clar de seguida que la relació familiar no s'ha de confondre amb la de parella sigui com sigui. Aquesta relació familiar, doncs, és específica, perquè es refereix a la presència de fills, tant naturals com adoptats; d'aquesta manera es manté la continuïtat generacional.

Aquest model es basa en la figura del triangle. Aquesta figura s'utilitza en psicologia social per a la teoria de l'equilibri i en psicologia clínica en la psicoanàlisi (el triangle edípic), sobretot en la teràpia familiar (Nathan Ackermann, Murray Bowen, Jay Haley). Però aquí tenim la presència contemporània de *tres triangles* que es creuen entre ells per tal de "captar" la complexitat de la relació familiar.

El primer triangle té a veure amb la diferència. En general, la identitat familiar es determina a través de la cohesió i l'adaptació en les diverses fases del cicle de la vida. Creiem, contràriament, que és la diferència que la caracteritza. En resum, la identitat familiar es caracteritza

per un mateix fi: el de connectar i ajuntar entre elles les diferències crucials de gènere, de generació i d'estirp (paterna i materna). És cert que hi ha variabilitat entre les cultures, però també hi ha diferència intercultural, com acabo d'evidenciar-ho mitjançant la producció pictòrica; hi ha, doncs, una matriu que agrega allò que és familiar.

Un gènere pot aconseguir un avantatge respecte de l'altre, una estirp a l'altra i una generació a les altres (d'aquí els drames i fins i tot les tragèdies familiars), però del triangle de la diferència estructurant no s'escapa. En particular, com hauran pogut notar, la centralitat de la relació familiar pot ser l'enllaç amb els avis i els avantpassats i amb el sagrat, o bé pot ser la parella parental, però pot ser també el fill.

Creiem que totes tres poden considerar-se "família", tot i que emergeix una forma de centralitat millor que una altra segons l'època i les cultures. Vull recalcar com l'espècie humana no es redueix a la reproducció, sinó que intenta generar ments, i que és la família la que ocupa el punt crucial de la generativitat o degenerativitat. Tornaré a aquest tema quan parli de la intervenció clínica.

El segon triangle que ens interessa té a veure amb la matriu que dona sentit a les relacions familiars: és el triangle simbòlic, en què simbòlic significa el que lliga i connecta entre aquestes relacions parts distintes. Aquest triangle està compost per justícia, confiança i esperança.

Podríem atribuir aquestes qualitats simbòliques a la funció paterna (justícia); a la materna (confiança), i a la del fill (esperança). Però les funcions no són com els papers de pare, mare o fill, que són fixos, sinó que circulen en les relacions. En resum, en la relació familiar, les qualitats simbòliques fan, o bé operen en elles, les seves polaritzacions negatives (injustícia, desconfiança, desesperació). Aquestes darreres poden ser considerades també les qualitats diabòliques de la relació, en què diabòlic significa "el que separa", perquè separa les relacions i nega el seu valor.

Ara queda clar que la relació familiar considerada així (lloc d'intercanvi entre generacions que es renoven a través del naixement) no presenta mai tipologies pures, amb el significat de famílies harmòniques, o diabòliques. Cal reconèixer que la seva estructura és essencialment dramàtica en el sentit que les qualitats simbòliques i els seus oposats es comparen i es topen en l'intercanvi que es fa entre gèneres (mascu-

lí, femení), entre generacions i entre estirps de dependència. Cal remarcar que la psicologia social, la del desenvolupament i la clínica s'han encarregat del valor de les qualitats simbòliques aquí presentades -recordem, entre d'altres, Erik Erikson, Donald Meltzer, Ivan Boszormenyi-Nagy, Jurkovic, etc.-, però no pas del seu enllaç triangular.

Descriurem ara el tercer triangle, el dinàmic. La relació familiar no viu de cap manera de meres representacions, és abans de tot un àmbit d'acció. Així, doncs, cal referir-se a una teoria de l'acció adequada per caracteritzar l'intercanvi. Per comprendre les relacions familiars, la psicologia social ha utilitzat sovint la lògica utilitària. És el cas emblemàtic de la teoria de l'intercanvi que aplica a les relacions humanes la lògica mercantil de la permuta de béns. Tractem, així, la relació entre costos i beneficis, els contractes a curt o mitjà termini, els deutes i les remuneracions.

Però, a més, hi ha la lògica evolucionista, segons la qual la finalitat de la família és com la de l'individu: sobreviure, sabent afavorir els propis membres i alhora el propi patrimoni genètic. La sociobiologia és un exemple ideal d'aquesta concepció. Una variant de la concepció de la supervivència és la de l'adaptació, un terme valorat per les concepcions cognitivoevolucionistes, molt presents en la psicologia social i en la psicologia del desenvolupament.

Amb tot, les relacions familiars es poden comparar amb la lògica mercantil? Segueixen la mera lògica evolucionista? Potser s'encaminen cap a l'adaptació individual i social? Creiem que no. Professem, doncs, una matriu de pensament antropològica, psicologicocultural i historicogeneracional, segons la qual la dinàmica generacional viu mitjançant la relació ambigua -és a dir, dubtosa i fugissera- entre dret i deure; es dona a l'altre i hi ha obligacions vers l'altre. El triangle dinàmic impulsat pel dret-deure veu fer les accions de **donar**: oferir a l'altre i carregar-se de tasques i obligacions cap a l'altre; **rebre**: ésser capaç d'acollir l'altre i reconèixer el deute que se'n deriva; **ésser recíproc**: oferir a l'altre i assumir els inconvenients. Subratllarem com allò que és "recíproc" s'adreça tant a les generacions següents com a la comunitat en què els membres viuen. Un índex de la patologia familiar es presenta en el desconeixement de la relació que hi ha amb les altres famílies i amb la comunitat. Això és l'origen de l'abús i l'aprofitament dels recursos, però també de la violència per apoderar-se dels béns.

Els tres triangles de què acabem de parlar, i que constitueixen la no-

variant de les formes familiars, ens convidem a no confondre el nivell sociològicohistòric d'estudi de la família amb l'ànima de la relació familiar; és a dir, la seva psicologia.

A més a més, aquests tres triangles ens ajudaran a afrontar la tercera qüestió, la clínica; és a dir, el tractament psicològic. En definitiva: quina és l'especificitat de la intervenció familiar? I amb quina finalitat tractem les relacions familiars?

Podríem contestar així: l'especificitat de la intervenció familiar és relativa a la relació i a l'intercanvi entre les generacions (l'arbre de la descendència). Això afecta els problemes de trànsit generacional -per exemple, formar família, entrar en l'adolescència i en la joventut, viure i elaborar el dol pel divorci o per la mort d'algun membre familiar; la malaltia física d'un membre de la família, que per necessitat es reflecteix sobre la relació familiar; la més greu patologia individual¹-depressió major, trastorn borderline i psicosi, accions criminals, i la violència en la parella.

Tal com la investigació en teràpia familiar ha posat en evidència, la patologia psíquica greu i la violència en la parella es relacionen amb un inadequat pas a la parentalitat, aquest fet implica més generacions. Fem constatar que el dolor també es pot desplaçar i inocular en l'altre per no ser patit i experimentat.

Per introduir el tema de la violència en la relació de parella farem servir tres quadres.

El primer, de Paul Klee, és *Separació*, que té un fort impacte emotiu: cossos a trossos i fragmentats; ràbia que surt del ventre i desfigura el rostre; taca al centre, mortífera -en podríem dir atac i destrucció del vincle. Vet aquí com s'expressa la violència i què provoca.

El segon *Tasca* (avui en diríem droga) i el tercer *Trepitjats* (1908-1909) (avui en diríem explotació), de Kathe Kollwitz, expressen l'enfonsament del valor de l'ésser humà i de la relació entre els homes. Kollwitz vol significar la misèria en què l'home incorre, tot i que ho fa per posar en acció la compassió pensada com a "patir i sentir plegats". Remarco

¹ Certament pensem en termes de persona; és a dir, d'estar en relació i no de mer individu.

que la misèria no és ni de bon tros la pobresa ni la duresa de la condició de vida, sinó que significa abocar-se a l'abisme per la pèrdua del valor de si mateix i de l'altre.

Aquest apropament a l'abisme es tradueix a trepitjar la dignitat de si mateix i de l'altre instigant-lo fins a arribar al suïcidi -recordem la preciosa contribució de Harold Searles sobre les modalitats de fer tornar boig l'altre- i volent-lo fer esclau. Així, doncs, en clínica hem de tenir en compte no solament les instàncies afectives, sinó també les ètiques.

La violència en la relació de parella és un tema estudiat en l'àmbit clínic a partir dels anys 70 fins al 90. Actualment, disposem d'una rica producció científica motivada per la rellevància del fenomen. Als Estats Units, per exemple, es calcula que al voltant del 30% de les parelles viu situacions de violència, mentre que a l'Estat espanyol el 20% de les dones pateixen situacions de violència en la relació de parella. Durant molts anys, la investigació va entendre la violència com un comportament específic del company masculí, en què es posa de manifest les característiques del maltractador i de la víctima.

Avui, en canvi, es reconeix que la violència és recíproca. Acher (2002), en la metaanàlisi que ha dut a terme, precisa que la violència menor és exercitada predominantment per les dones, mentre que la violència major, i per tant més greu, és practicada pels homes.

Quant a la variable de l'edat, la literatura evidencia que les parelles joves són les més violentes. En efecte, amb l'augment de l'edat disminueix la violència física i augmenten les estratègies de confrontació entre els companys.

El que més ens interessa des del punt de vista clínic és aclarir els quadres teòrics que ens permetin comprendre la violència en les relacions íntimes.

Vegem, doncs, les hipòtesis que orienten la literatura clínica pel que fa a la violència en la relació de parella.

La primera hipòtesi és la presència de la **transmissió generacional** de la violència. S'adhereixen a aquesta hipòtesi tant corrents psicoanalítics com cognitivoconductuals. En el primer cas, per exemple, es parla de la presència de fantasmes generacionals en un fons sàdic i destructiu i d'esfondrament del pacte de parella que té com a resultat el desencadenament de l'agressivitat i la violència.

En el segon cas, es parla d'aprenentatge de models de relació violenta

en les relacions íntimes. La persona violenta emula comportaments de persones, als quals atorga valor i a la imatge dels quals se sent lligada i creu que aconsegueix més rendes que costos de l'actuació violenta. En aquesta convicció també pesa la influència dels pares. Associació i reforç diferencials -és a dir, emulació i justificació de la violència i renda que se'n deriva- són jutjats, així, com els predictors més significatius del comportament violent.

Una altra hipòtesi és la que fa referència a les **característiques de personalitat** dels companys. Així, per exemple, la personalitat borderline associada a trets antisocials es considerada un predictor de l'acció violenta.

Però, sobretot, s'ha de tenir molt en compte la personalitat narcisista caracteritzada per imposar a l'altre la pròpia visió del món (les creences) i les pròpies necessitats d'afirmació.

Deslson i Margolin (2004), que han indagat les variables que intervenen entre la violència experimentada en la família d'origen i la violència conjugal, evidencien com les característiques de personalitat tenen un lloc rellevant al costat de les actituds -justificació de la violència perpetrada- i dels factors contextuais -presència de problemes conjugals i procediment inadequat de resolució de conflicte².

Els partidaris de la teoria de l'aferrament (*attachment*) han centrat l'atenció en els models característics de la parella violenta. Aquests models es caracteritzen per un aferrament ansiosodepressiu de les dones i d'un aferrament evitatiu i insensible dels homes. En aquest cas també es remarca la incapacitat d'afrontar problemes de relació i negació amb l'altre.

Ara, si volguéssim fer una indicació metodològica pel que fa a la trobada clínica amb parelles violentes, arribaríem a la conclusió que cal tenir en compte els factors següents: la transferència generacional, l'estructura de personalitat, l'encaixament de la parella i la relació amb els fills. Nosaltres ens referim al model relacional-simbòlic que fundamenta

² No és atzarós que els nombrosos programes d'intervenció clínica pel que fa a la violència en la parella articulen l'atenció envers la comunicació de pensaments i emocions amb tècniques de negociació eficaç (Cost, Schweinguber, Berus, 2006; Gordes, Margolin, Vickermann, 2005). La referència teòrica d'aquests programes és cognitivoconductual

també la nostra intervenció formativa com en el cas de la mediació familiar i la intervenció clínica en favor de la parella i dels pares en les situacions de violència.

No som experts o guies vitals que indiquen als altres què han fer i com ho han de fer. Nosaltres, com la resta, podem viure el drama familiar. Hanna Arendt afirma que obrir-se a l'altre és el pressupost de la humanitat, però l'obertura no viu sense el sentiment del dret i del deure envers l'altre. El que tenim per oferir és un camí per recórrer que requereix la implicació de diverses persones que pertanyen a diverses generacions a favor d'algú que és part de la família; perquè, afavorint l'altre, ens afavorim a nosaltres mateixos; perquè si assumim responsabilitats ens fem una mica més persones; perquè si donem també solament un fragment de justícia i d'esperança difonem l'estirp del bé relacional.

Aquest és el cas de la tasca clínica amb les parelles i les famílies en què s'insinua i es desborda la violència.